Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң дээди Советинниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май § вторник № 106 (14306)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кап.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг киришкеннерге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыры болза (мөчээн соонда):

Кечил-оол Түлүш Балдановичиге — капитан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың май 5.

• • •

Ол хүн ат салган Чарлык өзугаар Совет Эвилелиниң Маадыры атты ниитизи-биле 22 кижиге тывыскан. Оларның үгле чедизи бо хүнге чедир чурттаан. Маадыр ат тывысканнарга хамаарыштыр «Правда» солунда армия генералы, ССРЭ-ниң камгалал министриниң орлакчызы Д. Сухаруковтуң тайылбырын парлаан. «Төрээн чурту дээш амы-тынын чечен Мавлид Висантов, украин Михаил Паникаха, грузин Форе Мосулишвили, тыва Түлүш Кечил-оол, орустар Сергей Мельников, Лидия Литвяк болгаш өскелер-даа берген — деп, ол үүлезин чогумчалыг үнелээри болур. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү киржикчилериниге — дириг арткаларга-даа, бистиң аравыста ам чоктарга-даа хамааржыр».

РЕДАКЦИЯДАН: төп парлалгада үнген чарлыктарда командириниң адын Кечил-Оол-Түлүш Балданович дээн. Дайынның кадыг-дошкун, чымыштыг үеэзинде орус дылга эптешпес атты ынчаар бижипкенде багай чүве чок боор, аас-биле чугаалаанындан-даа, телефон-биле дамчыткаанындан-даа ынчаар бижиттине берит болур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ— МААДЫР

Улуг-хүнде үнген «Правда»-да тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан Чарлык понедельникче дүне менээ үйгу-дыш бербеди. Сактырымга ол бедик атты тыва кижи бүрүзүнге, мээн бодумга-даа тывыскан ышкаш болду. Өөрүшкүм кызыгаар чок!

Сагыш-сеткилимниң дойлуушкунун бичии базырын алгаш, номчукчуларга маадаа хамаарышкан төөгүүлүм ыдып бээр бодадым.

Капитан Кечил-оолду эрес-маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атка киргеннинг дугайында чагааны ТАР-ның нам, чазаанга полк командири Попов биле оон политика талазы-биле оралакчызы Блинков 1944 чылдың февраль 16-да чоруткан. Оон эртеннинде шакда ындыг уткалыг чагааны дивизия командири генерал-майор Павлов биле политкилдис начальниги Нитовшиков база чоруткан. 1944 чылдың апрель 1-де үнген «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарда шериг министри Сувак биле шериг чөвүлекчизи А. Адамчевский оларның «Тыва эки турачыларның маадырлыг херектери» деп үүлүүнде ол дугайын база бижээн.

Ындыг турбуже, Кечил-оол Маадыр апарбаан.

1967 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Юстас Игнович Палецкистиң «Улуг Октябрь болгаш социалистиг нацияларның тинелгези» деп бичии дептержитежи үнген турган. Ында Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры деп каан болду. Авторже дораан чагаа бижидим. Удатпаанда харыы «Шын» солунга келди (ынчан аңаа ажылдап эгелээним ол чүве).

«Москва, Кремль. Чазак чериниден» деп каан чагааны чоглаачы Михаил Вершинин харылаан болду. Кечил-оолылап-ла Маадыр дээрзин ол маргыжар чыгыы кижи чорду. 1968 чылда каш аңаа чыпалгаан база-ла Саян ажыл чоруптум. Калинин хоорайда эки турачы Седен-оолга ужурашкаш, Москвага чогаалчы Вершинин, тываларның дайылдажып чораанын 31-ги полктуң кирген 6-гы корпустуң баштай оралакчы командири, оон командири апарган генерал Куцка кирдим. Олардан тодаргай сүмелер алгаш, полк командири чораан Ефим Абрамович Поповка ужуражып, Кемерово хоорайга келдим.

Ол Кечил-оолга Маадыр атты тыпсыр дугайында чагаа бижип берди. Ону СЭКП Тыва обкомунга эккеп бергеннинг мен. Обком ол чагаага архив документилерин кожуп турган, Москваже чоруткан чүве. Оон-на шупту чүве сураг барган. Оон бээр 22 чыл эрткенде ол чагааның харыызы Чарлык болуп үнүп келгени бо-дур.

Ефим Абрамовичниң соңгаар чоруткан чагаазының бодун ам-даа кадагалап чор мен. Ам оон кыска өчүлгазыбиле номчукчуларны таныштырайн.

ССРЭ-ниң Камгалал Министри, Совет Эвилелиниң Маршалы А. А. Гречкога 8-ки гвардейжи дивизиянның 31-ги гвардейжи полугунуң командири чораан гвардия полковниги Е. А. Поповтан.

Тыва Арат Республиканың эки турачы аттыг шериг отряды мээн командылаан полугумнуң составынга киргеен. Капитан Кечил-оолга удуртканы ол отряд бистиң полугувустуң 4-кү эскадрону апарган. Эскадронуң сагылгачуруму, дайынчы белеткели, Төрээн чуртунга бердингени кайгамык. Командир болу дайынчыларга үлегер болуп, шериг таласы-биле билдилиин, кызыгаар чок эрес-дидимни көргүскен. Оон командылаан дөртү эскадрону Ада-чурттуң Улуг дайынының үеэзинде бодун оңуп читпес алдар-биле бүргээн.

Эрес-маадырлыг дайынчы чоруктары дээш база хуула дидим болганы дээш гвардия капитаны Кечил-оолду Ленин ордени-биле, а Сурмич дээр хуторну хостаарынга шылгарангай маадырлыг чоруу дээш Ада-чурттуң дээди шаңналы—Совет Эвилелиниң Маадыры атка киирген турган. Тываның ажыл-ишчилери оларның чаңгыс чер-чурттуу Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры деп билип турар.

Ю. И. Палецкистиң дептержигежинде капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан деп акта кара-биле бижээн. Херек кырында ол дугайында Чарлык үнмээн, үүл дээрге ол дугайында материалдар фронтучу оруктарга читкен хевирлиг.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп рубриканың адаа-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнге хүнүүн-не чаа-чаа арынарны ажыдып турар бис. Гвардия капитаны Кечил-оол шагда-ла бистиң аравыста чок, ынчалза-даа Тыва республиканың чону ону бодунуң национал маадыры кылдыр санап турар...

8-ки гвардейжи аттыг шериг дивизиязының болгаш ниитизи-биле 6-гы гвардейжи аттыг шериг корпузунуң кол угланымышкынына чоруткан чаңгыс ол операция дээш гвардия капитаны Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыспышаан, дөртү тыва эскадрону Камгалал министерствозунуң туу-биле шаңнаан болур.

Ынчангаш бо херекти шимчедири-биле Силерден дилег кылып ор мен, эш Совет Эвилелиниң Маршалы. 1969 чылдың февраль 23-те Совет Чепсектиг Куштериниң хүнүнге чедир гвардия капитаны Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында Чарлыктың үнүп кээринге база эки турачы тыва эскадронну ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Кызыл туу-биле шаңнаар дугайында Силериниң дужаалынар үнүп кээр боор деп идегеп ор мен. Оон-на чылдагааны-биле ат тыпсыр дугайында бо чагааны Силерже чоруттум. Оон ыцай чүүү-даа кылыр аргам чогул, чүге дээрге мээн дайыны эштеримниң хөй кезин дайын үеэзинде өлген. Мээн бо бижээн материалымны үгле 6-гы аттыг шериг корпузунуң командириниң оралакчызы чораан генерал-майор И. Ф. Куц биле ол корпустуң составынга чораан чогаалчы М. М. Вершинин олар бадыткап болур. Оларның адрестерин мында кожуп кагдым.

Оон ангыда, Силерни менээ бүзүрээр боор деп бодаар-дыр мен, чүге дээрге мени дайын мурнунда үелерден бээр таныр болгай Силер, Ортаакы Азияга басмачыларны кады ойладып турдувус, фронтучу оруктарга база ужуражып келдивис. Мээн кандыг армейжи школаны эрткенимни пат билир Силер, мээн бижээн бо материалым хууда сорулгалар сүрбейн турар. Тыва чонунуң алдарлыг оглу гвардия капитаны Кечил-оол төлептиг болганы Совет Эвилелиниң Маадыры атты алырын, а Тываның эскадронунга Камгалал министерствозунуң туугун кезээ мөңгеде шыгжаары-биле дамчыдарын күзээр-дир мен.

Силерге ханы хүндүткелбиле Ефим Попов».

(1968 чыл).

Бо-ла бүгү төөгүү, Түлүш Балданович Кечил-оол-даа, Ефим Абрамович Попов-даа дугайында 1970 чылда үнген «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп барымдаалыг тоожумга тодаргай бижээн мен. Бир чылдагаан-биле ол ном номчукчуга четпейн баргаан...

Эки турачылар дугайында материалдар чыыр кылдыр мени кым-даа томуйлаваан, ынчангаш командировка акшазы деп чүве көрүп көрбээн мен. Бергедээшкиннерге таварышпышаан, материалдар чыып алгаш, ном бижип каарымга, ону чырыкче үндүрбейн баарга, сеткилимнің ханызындан дыка-ла хомудаан мен. Ол бүгүнүң соонда чөптүг чорук деп чүве бар боор бе деп дадагалзап-даа чордум. Ам бөгүн, Маадыр атка киирген соонда 46 чыл эрткенде, эки турачыларның командири Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскаанынга дыка-ла өөрдүм.

Кодур-оол ОЮН.

(«Шынның» корр.).

Эйлиг-хемчилерниң кичээнгейинге

ӨГБЕЛЕРНИҢ ДУРЖУЛГАЗЫН АЖЫГЛААР

Эде тургустунуушкунунуң ажык-чарлыг чоруун ажыглап алгаш, чаңгыс чер-чуртташтарымга, эйлиг-хемчилерге, бодумнуң хөрээмни өйүп чоруур чамдык бодалдарымны парлалга дамчыштыр чугаалаар болай-дыр мен. Мээн саналдарымның чамдызы силерниң боттандырып эгелээн ажылынарда дүүжү берген болу улам эки.

Алыс чуртум — Эйлиг-Хем болгаш орта өшкү ажылдыг совхозту тургузуптарга, дыка-ла өөрээн мен. Эйлиг-хемчилер шаандан тура-ла өшкүү азыраа келген улус. Салгал дамчып келген ажылының бирээзи ол. Ынчаарга бо сайзырангай үеде шаандагы аратта-малчынарывыстың дуржулгазының чамдызын уттуп бар чыларывыс дугайын чугаалаарым бо. Чүл ол? Чайлагларны ажыглаары-ла уттундурган. Малды-чогуур үеэзинде серии, тереп оттуг тайгаларже үндүрүп семиртири, бир талазында, курлавырны ажыглаары, үште, дуржулга.

Амгы үеде кандыг-дыр бис? Аът, шары-биле кожуп, малын ырады чайлагладырындан халаажыраар, ынчангаш машина-трактор оруу эдерер, оон-биле көжер-дир бис. Оът-сигеп чегей черлерге малды тырып, чай эртпирер апарганы, ылангыя шээр малга улам хора зеп дорт чугаалаар херек. Кижилер, оон иштинде малчыннар, үстүнден айтымышкын маная, чурттаар, ажылдаар апарганы элдептиг. Шээр мал «чаязы-чара» семиртип алыр чайлаглары кагдынган. Ээнзирээн. Ол хиреде олар чедишпес дээрдир бис. Кыштагларнын оларын күзүн, чаймы чидиртир парган. Бо таварылгада оът-сигеннинг дазылын безин мал чаза базып кааптар, оон олардар чоорту курган ховулар апаар болгай. Агроулетпүрну эртемге үндезилеп хөгжүлер дугайында айтырыгны чоокта чаа чугаалашкан болгай. Ынла одар дугайын илеткелчи база санаа бергеннер-даа дуурүзүнг-биле айыткан чоорду. Тараачын, арат ажыл-агыйны хөгжүлер дугайында чугаа чоруп турарын болаалынар. Ол үүл дээрге улустуң шаандагы аргаларын калбаа-биле ажыглаар дээни-дир.

Эйлиг-хемчилер, өгбелеривистиг мал азырап чанчыккан ораны — Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем, Тесеектен эрткеш, Маканаш, Серлиг, Сеткиир, Чаглак-Пеш, Буура кырының үүм оңдунга малды чайлагладыр болза кандыгыл, ол черлерни чүге ажыглавас бис? Ол чайлагларны ажыглаарынга хөй акша-хөрөнги, күш, үе-шаг үнер бе? Чок. Ада-өгбелеривис ышкаш аът-шарыдан ажыглаар-ла. Оларга харын база дериг-херекселдер херек: ыңгыржак, чээп-аргамчы, эзер-чонак, хөндүрге, кудурга кайын тывылбас деп. Ону чазап, даарап, эжип, быжып, кадып билир кижилер амдыызында чоңгуп аразында бар. Совхозуларда миллионер болгай. Ол-бо ажыл-агыйлардан база улустуң хуула-даа малынан садып ап турган, оларны үүдүрүүр кыллыр өөредип, чаажыктырып алыр. Ону малчыннар боттарыдаа тыптыып, кылдынып ап болур. Ындыгларны деткир херек. Аът хылындан чээп-аргамчыны чүге эжип ап болбас деп, садыгның кадыг хендиринге бодаарга, ол эптиг. Оон-биле улустуң чаңчылын катап тургузар херек.

Шаандагы өзү-биле чепсегленип алган малчын аът-шарыга чүдүрүп алгаш, ада-өгбелериниң кайы-даа чайлаанчы кокпа оруктарының сомазын тып турган кожуп, малын дурнуктур семиртип ап болур. Ырак тайгаларны ажыглап, мал семиртип алырын деткээн локтаал-шинтпир база бар ышкажыгай.

Суурлардаг ырап чоруй баргаш, аъш-чемни канчаарыл деп айтырыг туруп келир бе? Эйлиг-Хемнин Оргу-Шөлге улус шаанда тараа тарып чип чорду чоп? Ам аныяктар чиңге-тараны таныыстаан ачыгы дизе, хөреллиг эвес. Келир үеде черле тараны тарырын, оон далган-тарда соктап алырын эйлиг-хемчилер шинтпирделтер боор силер деп идегедим. Эргээ эвес, бергээ өөренир деп чугаа бар. Ам бистер чүвениң белеинн харан тайгаларда шоолай далган, оон үс тып алыр апарган бис. Амдыызында уур, балалыг улус бар. Тараа соктап чиирин улуг назылыглар утпаан. Национал хеп дугайын чугаалажып тур бис, ону хоорайларда безин кедип алган чоруур аныяктар бар-дыр, көөрге чараш-тыр. А чем дугайын база ынчаар бодаар херек. Далган-тараны черле уттуп, каап болбас. Бистиң тываларның национал чеми-дир.

Өг ыяжы херекселі — көжерде эн-не эптиг үүлдер ол. Бо шагда чогум тыва ог ыяжын совхозтар муңзавас апар чыдар чорду.

Эрткен-барган үүлдер сүмелеп турар кандаай кижи боор деп, комчукчулар мени чемелей бербезин. Шын билип көрүнер. Өгбелериниң мун-мун чылларда амыдыралчы дуржулгазын далдап хаапкаш, чаа өзүга ону билдилиг ажыглаарынга оспаксыраашы, дыка хөйну чидирген болгай бис. Ол биске ажок улуг, шыгыы хичээндириг!

Окан-оол НАМЧЫЛАК.

Башкы, күш-ажылдың хоотуну. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүү.

«ПРАВДАНЫҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

Партияның кол солуну «Правданың» фестивалы Парлалга хүнүн таварыштыр Москвага ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезинге ажыттынган. Делгелгениң павильоннарында дискуссия болгаш солун ужуражылгалар клубтары ажылдап турган. Фестивальга келгеннер «Правда» солунун ажылдакчылары-биле ужуражып, солунга тураскаатканы делгелгелерни көрүп, сонуургаан турар айтырыгларының талазы-биле долу харыыларны ап турган. Кижилер боттарының сонуургалдарының аайы-биле бөлүглежип алгаш, чуртта болгаш делегейде боон турар болуушкуннарны чугаалажып турган.

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чигине секретары Михаил Сергеевич Горбачев май 5-те делгелгеге чедип келгеш, барык бүдүн хүн дургузунда чон-биле ужуражып чугаалашкан. Беседага эде тургустунуушкун, оон бергедээшкиннериниң база чурттуң мурнунда турун турар нарын үүлдерни шинтпирлеп алырының дугайында айтырыглар код черни ээлеп турган. Бистер ам шинтпирлиг үе-чадада чедип келген бис. Хүлээп алдынган хоойлуларга үндезилээш, экономикага үндезин чаартылганы кылыр ужурлуг бис. Партия съездизи база чоокшулап орар. Аңаа партияның ролюнун, турар черниң база оон сорулгаларының дугайын бүгү чонга дорт болгаш билдингир кылдыр чугаалаар ужурлуг бис деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Чаартынган совет федерацияны тургузарының эге үүлдери кылдынган. А долу эрге-чагыгланы долга алган Советтер боттарының эргелерин ажыглап алгаш, бүгү күжүбиле ажылдаар ужурлуг.

«Силерге чедишкиннерни күзеп тур бис!» дээн сөстер оон-моон дыңналып кээп турган. Михаил Сергеевич ындыг күзээшкиннерге: «Мөңгө эвес, а шуптувуска чедишкиннерни күзээлиңер, чүге дээрге ажыл-херекти шуптувус кады кылып турар болгай бис» деп харылаан турган.

Май байырлалының хүннеринде чамдык черлерге болгулаан чөңгээлиг үүлгедишкиннерни буруу шаап турарын улус илереткеш, ындыг чоруктар дээрге эде тургустунуушкунга дорт удурланымышкын-дыр деп санаан. Президент оларны деткээш, эмин эрттир барыш болгаш чөөн үзелдиглер-биле кады чоруп болбас бис деп чугаалаан. Бир аныяк ООЛ комсомолду кандыг янзылыг көрүп турар силер деп айтырган. Партия аныяк коммунистиг организациязын кезээде деткип келген, бир эвес аныяктардан, хоорлу бээр болза, партия чаа күш ап шыдаас деп, ол харылаан.

Ол хүн делгелгеге орден, медальдарын кадап алган дайын коочулары коочуг хөй чыылган. М. С. Горбачев ындыг кижилерни эскерип каап, оларга чеде бергеш, амыр-менди-зин айтырып, чугаалажып турган.

М. С. Горбачев «Правданың» төөгүзүн көргүскен делгелгеге чораан. «Солунуң өңнүктери деп клубтарның чер болганда тургустунуп турары кончуг эки-дир. «Правда» өзулуг улусчу солун апар чыдар. Солунуң чаартынып турары эки-дир. «Правда» солунну бичиимден эгелеп иомчуп, хөй үүлдерни билип ап чораан мен. Ачам фронтуже чоруптарга, дваинбиле кады ол солунну чаттыдып ап чораан бис» деп, ол чугаалаан.

Фестивальды ажыдып турда, «Правданың» редакторуу, СЭКП ТК-ның секретары И. Т. Фролов солунуң политиктиг угланымышкынын онзалап демдеглээн.

Фестивальдың ажыдышкынынга В. И. Воротников, В. А. Медведев, А. Н. Яковлев, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Е. С. Строев, Г. И. Усманов киришкен.

«Правданың» фестивалы май 6-да база уламчылаан.

(СЭТА).

ЭРЕС-КЕЖЭЭ БООРГА

Татьяна Дамбаевна Колдун мергежили — садыгжы. Оон ол ажылынга ажылдаан үеэ он ажыг чылдар-биле санаттынар. Мен ону болунуң шилип алган мергежилин эки билири-биле, чон-биле чугаалажып, ажылдап билириниде садып алыкчыларын хүндүткелин чедип алган деп билир мен. Кажан садыгжывыс кадыының аайы-биле элээн үеде ажыллавайн баарга, оон ажылынга кызымаан ам эскерип, Адыр-Кежиниң чурттакчылары садыгжызын чоктай бээр таварылгалар безин тургулаан. Бичин суур черге кижилер бот-боттарын билчир, таныжар болгаш ындыг. Эки үүл ол дораан эскертинмес дижири дег, оон оруу амыдыралдың хелегеленчек талаларынга бодаарга, узун дээрзин амыдыралдан билир бис. Садыгжывыс чокта, чем магазинин ээнзирей-ле бээр. Кижилер ынча дижип чугаалажы бээр чүве.

Чоннуң ындыг, ындыг дээри белен эвес херек деп билир мен. Магазинге база чурум турар ужурлуг, ону садып алыкчыларга хамаарыштыр чугаалаарым ол. Чамдык таварылгаларда чурум чок үүлдер бистиң талавыстан база туруп келгилээр. Оочур барымдаалавас, магазин эжинн үреп каар чыгыы күшбиле мурнай киреринн бодаар кижилер чок эвес, аравыста бар болгай. Эзлчег аайы-биле таптыг туруп алгаш,садыглажыр болзувусса, оочур дурген-даа болгай. Садыгжының ажылдаарынга-даа, садын алыкчы кижиге-даа таарымчалыг болур деп бодаар мен. Улуг эвес-даа болза, чугула бо үүлдерни кижи бүрүзү сагыыр болза деп күзел бар.

Татьяна КУШКАШ.

Тожу район.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын 1990 чылдың май 10-да эгелеп, ажылдаар ужурлуг.

Сессияга кирген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткэшкинин 1990 чылдың май 9-та Советтер бажыңының бирги каъзында 107 дуваарлыг өрээлге 9 шактан 20 шакка чедир чорудар. Телефон № 2-55-42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга 10 шактан эгелеп бүрүткээр.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Дээди Советтиң сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткэшкинин 1990 чылдың май 9-та Советтер бажыңының бирги каъзында 107 дуваарлыг өрээлге 9 шактан 20 шакка чедир чорудар. Телефон № 2-55-42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга 10 шактан эгелеп бүрүткээр.

КЫЗЫЛДЫҢ № 870 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНГА СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮННЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫҢНАДЫЫ

Кызылдың № 870 соңгулда девискээр округунуң талазыбиле бадылаашкыннарының түннелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарын сайгарып чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутадын соңгуурларының дамзызынга 95628 кижини киирген, бадылаашкынга 60488 кижи, азы 63,3 хуузу киришкен.

785 соңгулда бюллетеньнерин күш чок деп санаан. Соңгукчуларның бадылаашкынының хуваалдазын дараазында айтыкан:

| Улус депутадынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады | улус депутадынга кандидат дээш бадылаашкын саны | | |

ДЕЛЕГАТ КЫМ БОЛУР ИРГИ?

Кызыл хоорайның партия организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат бооп баар ажыл-үүле кымга таваржыр ирги? Бо айтырыгга харыны бээри-биле май 11-де хоорайның партия эге организацияларынга соңгулданы чорудар. Анаа 50 хүүдүн хөй бадылаашкынны алган кижи делегат болуп, республиканайысылалының коммунистиги партиниң XXVIII съездизинге төлөөлөөр. Кандидаттарны кайызы сагышка таваржып болурул, кым эң-не хөй балыларашкын алырынга төлептигил? Партия эге организацияларындан депшиттирген 30 ажыг кандидатуралардан арткан 5 кандидат — хоорайда кол иргулайында биллингир кижилер, алак дээрге-ле оларны коммунистиги дыка хөйү таныыр. Кымнарыл ол?

Асонычев Валерий Андреевич, 1939 чылда Оренбург хоорайга төрүттүнген, 1959 чылда Оренбургтун автоорук техникумун дооскаңынын соонда Тывага хувалада ѣзугаар келген. Чадаана, Кызыл АТБ-лерингe ажылдап турган, ол-ла үеларде бот-өөредилге-биле Красноярскиниң политехниктиг институдун дооскан. 1985 чылда «Тыва автотранс» каттыжышкынның партком секретарынга соңгуткан. 1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары.

Валков Виталий Григорьевич. 1948 чылда Красноярск крайның Каратуз районунга төрүттүнген. 1980 чылда Кызылдыы пединститудун, 1985 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан. СЭКП, ВЛКСМ Каа-Хем райкомнарынга, оон СЭКП обкомунга ажылдап турган. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары.

Асонычев биле Валков амгы албан-хүлээлгезиге апрель 18-те Кызыл хоорайның отчёт-соңгулдалыг XXVIII партконференциязынга соңгутканнар.

Марцеха Анатолий Васильевич. 1937 чылда Приморск крайның Гродеково хоорайга төрүттүнген, украин. 1966 чылда Харьковтун ужар үүл институдун дооскан. 1978 чылга чедир Абаканга ажылдап турганыңын соонда Тываның авиабудуруглезиниң командири кылдыр томуйлаткан.

Моломдай Сергей Дмитриевич. 1941 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1966 чылда Красноярскиниң эмчи институдун дооскаңының соонда Кызылга анестезиолог эмчи болуп, эмнелге салбырын эгелекчилеп ажылдаан. 1987 чылда Кадык камгалал министерствозуниң аппарадынче шилчиткен. Амгы үеде кадык камгалал министриниң оралакчызы. 1971 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

Тас-оол Роман Всеволодович. 1956 чылда Барыын Хемчик районунуң Кызыл-Мажалыс суунга төрүттүнген. Тыва. 1978 чылда Иркутскиниң куруже университетинче эгелеп кирген. Амгы үеде «Тувинская правда» солунуун киллис эргелекчизи.

Эрткен субботада оларны үжү-биле чугаалажыр аргалыг болган бис (Марцеха биле Тас-оол чай чок ажылдап турган). Ам оларны-биле беседаны номчукчуларны кичээнгейинге парладывыс.

* * *

Айтырыг: Кайы-кайы партия эге организациялары-биле ужуражып кааптынар?

Харыы: Ye-шактын кызыы болганындан ужуражылгалар кылып четтикпээн бис. Ye байырлалдар-биле капсырлажы берген болгаш, эге организацияларны чайы-даа чок турган.

Айтырыг: СЭКП ТК-ныңныңның

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Айтырыңар, харыылап берээли

ЭТТИРИП АП БОЛУР

Чөөн-Хемчик районнуң [illegible] чагааны К. Куулар редакцияже дараазында айтырыгны билип алыры-биле бижээн. Оон кол утказын номчуп көрээлиер: «Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составына каттышкан соонда, 1945 чылда үндезин чурттакчы чонга төрүттүнгениниң дугайында херечилелдерни тыпсып эгелээн чүве болгай. Ол үеде оон ужур-дузазын, ажыын кижилериң эки билбезинден база оны тыпсып турган эштериң харыысалга чогу-биле дыка хөй кижилериң ат, фамилиязы, төрүттүнген чылдары өскерилген, соора бижиттие берген. Төрүттүнген чылы кызырлы берген ийикпе, азы хары немежип, улгаттыр бижиттие берген кижилер республиканың булуң бүрүзүнде бар болуп турар. Ындыг байдал пенсияже үнер ужурлуг кижилерге уржуктарлыг апарган. Ол частыырларны элип ап болурунуң аргазы бар ирги бе? Районнарга ол дээш кымга барып болуруг? Айтырыымга харыылап берип көр, эргим редакция».

Номчукчунуң дилээн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ХБАБ киллизиниң архив талазы-биле инспектору В. В. Костенкога бистиң корреспондентивис чедирип, харыылап бээрин дилээн. Оон тайылбырын силерге таныштыраалы.

— Совет Эвилелиниң составына киргижете чедир тыва үндезин чурттакчы чон документ чок турган. Айтырыгны салып турар кижи ол дугайын шын бижээн-дир. Республиканың девискээринде чурттап туроларга паспорт тыпсырын 1945 чылдың августа айдан эгелээн. Документилерни айтырыгга үндезилеп, өстен доллуруп турган, ынчангаш ол үеде кыллыгган акт бижидилгелериниг частыырлар бар. Төрүттүнген чылы, хүнү, ады, фамилиязы, аразының ады шын эвес бижиттие берген ындыг таварылгалар, шынап-ла, бар деп чүвени К. Куулариың чагаазы база бадыткап турар-дыр.

Төрүттүнгениниң дугайында акт бижидилгезинде төрүттүнген үезин өскертир күзелдиг улус бар болза, айтырыгны чурттап турар черииниг аайы-биле хамааты байдалының акт бижидилгезиниг черинге барып тургузар. Мындыг таварылгада байдалды бадыткан турар документилер эргежок чугула апаар. Кандыг документилер херегил деп айтырыг тургустунуп келир. Ажыл-агый дептериниден үшта бижилге, төрүттүгениниг дугайында херечилел дээш чижектиг документилер негеттинер. Үстүнде адаанын документилер чок болган дижик, бо таварылгада канчаарыл? Херечилериниг бадыткад өчүк чугааларынга база өске-даа шынзылыга бадыткалларга үндезилеп, төрүттүнген үезин элип бээрин хамааты кижи чурттап турар черииниг аайы-биле улус судундан дилеп болур.

Суд залындан

ӨСКЕЛЕРГЕ ӨӨРЕДИГ БОЛЗУН

Районнуң улус суду Чаа-Хөл суурунуң чурттакчызы Виктор Шогжалдың херээн сайгарып көргеш, 3 чылда оон хосталгазын казып шиитк... Шагаан-Арыг хоорайның кудумчузунга ол бир хамаатының кедип алган чораанын норка кежиндеп даараан бөргүн үшта соп ап, ол кижиге 300 рубль түннүг когарал чедиргениниг түннели ындыг болган.

* * *

Унуп чолдайткан боонуу чогуур чөпшээрел чокка эдилел чорааны дээш Артур Көктүн хосталгазын район суду казып шииткен. Хереги сайгарып көрүп турган, суд тускай доктаал үндүрген. Оны Улуг-Хем районда «УТКА 25 чылы» совхозтуң дирекциязына, кадзэ Совет күүскомунга хамаарыштыр хүлээп алган, четпестерии чайладыр даалганы оларга ында берген боон турар. Артур Көк моон мурнунда база херек эрттирип чорааш келгеш, үр болбаан. Үстүнде адаанын черлериниг удуртукчулары ол кижиниг сөөлгү үеде ажыл чок турганын биле тура, оон алынга эки характеристиканы берип, хосталгазын қазывайн, ону совхоз дирекциязының холунга бээр дилегни судче киргеп. Суд ону үениг негелдезинге дүүшпес деп көргеп.

Белекмаа МАНЧЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

САНАЛ-ОНАЛ, МЕДЭЭЛЕР ҮНЕЛИГ

Үүлгедикчилер буруудадыышкындан дөмей-ле чайлавастар

Хоойлу-дүрүм хажыдыышкынары-биле демиселдиг түнелдиг болуруг В. И. Ленин ажылчы чонуг аная идепкейлиг киржилгезинде деп санап чораан. Оон айтып чорааныбиле алырга, чон хулганнарга, ажыл кылбас маңгысталчак амыдырал-биле чурттаксаар кижилерге, бузуукчуларга удур дайын чарлаар ужурлуг, оларны хайгааралга, контрольга алыр. Оны бөгүнлеги байдалга хамаарыштыр безин ап көөрге, кончуг ханы, чүге сөлээн бодаллар, негелде. Ниитилел амыдыралының норма-чижектери, чурумуг хажыткан үүлдер-биле эптежип шыдавас бис. Чүге диве хоойлу-дүрүмүн негелделерии шыңгыы сагыыры, ону күүседири хамаатыларның доот хүлээлгези. Ынчангаш хулган чоруктарының кандыг-даа девири, арагачыларның төлеп чок корум-чуруму болгаш өске-даа хажыдыышкыннар, хөделиишкиннер кижилериниг киленин боллуруп турар. Ындыг болганда, чонуг дыштыг, сагыш-сеткили ажык чурттаарыңга шаптык кадып чоруур кижилер дараазында үүлүг билип алыр болза эки: олар хөй-ниитиниг буруу шавымшкынындан дөмей-ле чайлавастар. Чүгаа бо улаада чүгле кемхерек үүлгеткен кижилерге хамааржыр деп болгал кызыы болу бээр. Хоойлу-дүрүм хажыдыышкынының кандыг-даа девириниге хамаарылга ындыг болуур ужурлуг. Чүгле аар кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, оон артканы-даа канчаар дээр кызыы үеениер турбас ужурлуг. Улуг эвес хажыдыышкынар кандыг-бир таварылгада ындыг-ла онзагай улуг хора чок бооп болуур-ла хаалын, ынчалзажок ону сагындырып, баш удур доктаадының хемчегерии албайн, тоомча чок арттырып каар болзувусса, үүрмек деп санаанывыс таварылга ынчап чоруй, чоорту оон-даа нарын херектерже шилчип болур. Хоойлу-дүрүм хажыдыышкынының кандыг-даа хевири, кижиниг мөзүшынарынга тарымча чок чаңгыс-даа чоруқ — хөй ниитиниг сагындырыы, буруу шавымшкыны чок артпас ужурлуг. Ындыг болганда, корум-чуруум, кем-херек үүлгедиглери болганының дугайында медээдыңнадыгларны чурттакчы чонга шын чедирер апаар. Массалыг информацияның чепсектерии аная чогумчалыг, дээштиг ындыг ажыглаар ужурлуг бис. Ону дамчыштыр чүну-даа муриай, кандыг-бир херекке хамаарыштыр хөй-ниитиниг шын үзел-бодалы тургустунган турарын чедип алыр. Ниитилелге айыылдыг үүлгедиглер дугайында медээ кижилер аразынга дыка дүрген тарай хона бээрин амыдыралдан билир болгай бис. Ындыг байдал кижилерни шыжыктырар. Мындыг таварылгада милиция, прокуратура, суд органнарының талазындан алдынар хемчегериниг кижиздикчи салдары улуг болур ужурлуг.

Бо үүлдерни чугаалап турда, Кызыл хоорайга такси чолаачызының амы-тынынга четкен үүлгедиг дугайын база катап сактып келир ужурга таваржык келдим. Кем-херек үүлгедикчилери түттурган түрбүже. «оларны тудуп ап шыдавайн турар» дээн ядылыг чугаалар чоруп турган. Аная удурланышкак мындыг үткалыг медээлер база тургулаан: «тударын тудуп алган, судтавас деп турар». «шиидер-даа болза, Кызылга судтавас», «салыпкан дээрил чоп». Ындыг ядылыг дамчыыр чугаалар херек кырында байдалга шуут карышкак бооп, дүүшпейн турган. Ол чүгле пассажир транспортунуң ажылдакчыларын эвес, хоорайның чурттакчыларын дувүрелип турган деп чүве чугаажок биллингир.

Кем-херек үүлгединиг дугайында массалыг информацияның чепсектерии тамчыштыр чаклаттынган медээ-дыңнадыг буруулуг кижини дилеп тыварынга, тодарадырынга хамаатылардан дуза дилеп, оларны аная бүзүрел-биле кириштиреринден ангыда, ындыг байдал дилеп турарывыс кижилерге чамдык таварылгада психологтуг салдарлыг болуруг амыдырал бадыткаан. Чонга ажыы-биле чарлап, дыңнадыпкан чүве болганда, «ам хоржок» дээн бодал-биле буруузуп миннип, боттары чедип кээр таварылгалар база бар.

Хөй-ниитиниг санал-оналы, кем-херек үүлгедии болгу дег кижилерге, кандыг-даа үүлгедиг дээш харыысалгага албан онаажыр, оон чайлавас апаар деп чүвени оларга билиндирер ужурлуг.

Хөй-ниитиниг корум-чуруумуг хажыткан кижилерге хамаарыштыр алдынар хемчегериниг хевири ядыы-бүрү, хөй кезиниде ол сагындырыг бээри-биле коллап турар. Биче хулган херек, хөй-ниитиниг черинге эзирик чораан дугайында материалларны хөй-ниити организацияларынче, күш-ажылчы коллективтерже сайгарып, хемчег алыры-биле шилчидери, административтиг хайгаарал дээн чижектиг үүлдер дугайты чугаа чоруп турары бо. Хажыдыышкын кылган кижиге ол хемчегленин кайы хире дээштиг, салдарлыг болуру хөй-ниитиниг бүрүү шавымшкынының байдалындан база улуг хамааржыр. Туруш чок, шын эвес базымны кылыпкы дег кижилерни ол холга ап, дуза чедирип, доктаадып болур. Ындыг турбуже, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар, чылдагаан чок черге, ажыл шагы үзер болгаш өскелдаа хажыдыышкынар-биле демиселди кошкак чорудуп турар коллективтер бар. Ажылының дуржулгазындан даараанда чижектерни маңгаа кинчип көрейн. «Чүгле чажыыысты көөр, сонуургаар боор чүве-дир ийик» дээн бодалдарны Чадаанада № 1 КМК-ның ажылдакчыларындан чугаа үезинде дыңнаан мен. Ажылчын кижиниг сонуургалы чүгле бүдүүлгении-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Ажылындан хостуг үезин кижи канчаар эрттирг турарыл? Сагыш-сеткили чүл? Кижизидилге ажылының дээштиин чедип алыр дээр болза, ону кызыы көрбес, ол бүгү айтырыгларны катай көөр, денге тургузар апаар. Хажыдыышкынарны, чурум үрекчилерни, арагаже сүндулуг кижилерни чажырысаар удуруткчулар дага тургулаар. Оон алыс түнелни кандыг болурул деп айтырыгны бодувуска салып көрзувусса чүл? Эрзиндеп А. Соянның биске бижээн чагаазындан корум-чуруумну быжыглаарынга хамаарыштыр мындыг одуругларны номчаан мен: «Бир эвес коммунист, ажылчын кижи бүрүзү таварымча чок үүлдерге, хажыдыышкынарга удур дайынчы ёзу-биле турупган болза, кижилериң ажылдаарынга эки байдалдар чүге тургустунмазыл, амыдыралды хөлегелендирип келир күзенчиг эвес үүлдер чүге чайлаттынмазыл...» Хоойлу-дүрүм үрээшиниергe хамаарыштыр хөй-ниитиниг санал-оналы дээштиг деп чүвени утпаалынар.

Николай ОНДАР.
Юрист.

Кызыл хоорай.

АРГА-АРЫГ — АМЫДЫРАЛЫВЫС

«Бойдусту камгалаары — кижилерни камгалаары-дыр. XX чүс чылдың төнчүзүнде бойдусту камгалаары Чер кырынга амыдыралды камгалап арттырарының эң чугула негелдези апарган» деп СЭКП ТК-ның Платформазында демделээн. Чер зелеей кырында кижи төрелгеген бойдус камгалалы дээш демиселжил үнген. Бис база-ла оларбиле чаңгыс шугумга турживр бис. Арыг агаар, арыг суг бистиң бодувустан келир салгалга эн-не херектиг чүве ол. Арыг агаар биле арыг сугнуң үнер дөзү, камгалалы арга-арыгда.

Бистиң Тывада бир чоргаарланыр байлаавыс арга-арыг болгай. Ол биске ачы-булының чедирип келгеи. Оон дугайында ырлажып турар бис.

Арга-арыг бүгү-ле дириг амытаннарга — кижилерге, мал-маганга, аң-кушка амыдыралды хайырлап турар. Арга-арыгда аъш-чем, кадыкшыл, өөрүшкү ында. Бойдусне бодунуң байлаан үлээрде, ол бай-шыдалдыг, ол ядыы чедимес-даа дивес, шуптузунга бир дөмей көрүүр. Ол кымны-даа ылгавас. Бо кайгамык бойдус-неде бир чаяаттынмаан чүве—бодун камгалап шыдавазы. Оон камгалакчызы болуру чүгле кижиге онаашкан. Бойдуста ачыбуяның чаалганы билири чугула.

Ачы диин хөөкүйүп холун сый адыптарга, ол сынык холун пөш чугу-биле дораан-на ораай шааптар болгай. Ол ышкаш балыгланган аңнар черден балыга таарышкан оът-сигении, дазылдарны казып тып чипкеш, сегип чоруй барган болгулаар. Ол хамаанчок хоран чипкен беру безин эмнит. Бо дээрге арга-арыгның дириг амытаннары-биле тудуш харылзаалыы-дыр.

Арга-арыгда аңнарны болгаш куштарны топтап, кичээнгейлиг көөр болзуларза, оларны үштап-баштап, харын-даа камгалап чоруур баштынчылыг болгай. Оон хевири безин өскелерден ылгалдыг, чараш, бедик, онзагай өң-чүзүниг болгай. Арга-арыг база ындыг баштың мяштарлыг болур. Ол ындыг мяштарны тывалар, бистер, хам мяштар дээр бис.

Мен болум хуумда бистиң черге Межегейге турган хамдытты көрүп өскен болгаш билир мен. Межегейниң Бажың баары деп тейниң адаа ужунда арыг кыдыында кара сугнуң үнген бажыңга турган. Бурунгунуң кырган дыдын көөрге, чүрек шимирт кыныр корсунчуг турган. Ийи улуг кижиниг хуснаа четпес оон дыт, будуктары уяланчак, дыдыраш, сырый. Болу узуп эвес, бажы куурарып, кургай берген. Дыттың дөрт чүүнден кончуг узун, улуг шивилер ол үзейгилээн, тейлен турган ышкаш көстүр. Хам-дытты долгандыр кадаксамбай, пестер дилиндээ, дадаазын, хыл дээш чүвелерни аскылаан.

Бир уттунмас чүве, оон будуктарының адаанда азып каан калбак мяш кырында хола-биле шуткаан бичии аттар болгаш мяш-биле сиплип чазаан деңгүр, көк бута турган. Ол бута ам-даа сагыжымда хевээр, бир-ле дириг чүве дег көстүп кээр: дагыр мыйыстарлыг, хаваанын дүгү дыдыраш, ийи кулаанын делбигири, думчуунун дарбагары болгаш даваныарының дуюглары шуут кайгамчык чоор. Та кайы шагда кандыг шевер кылган, ындыг шевер кылымалды бо назыла хөй-ле чүселерни көргеи хиремде, аная дөмейлежир чараш чүвени көрбэн мен.

Хам-дыттың кылын, кызыл чөвүрээзин ол черниң кижилери карттап, чалаш алган чоруур чүве. Чүге дээрге бичии урутларының ишти аарып сылданы бергенде, хамдыт чөвүрээзин кара сутта хайындыр бээр. Бистиң өөвүс хам-дыт чоогунга шагдан бээр чурттап чораан дээр чүве. Анда чаңгыс аъттыг, чаңгыс инектиг Оңгар-Ашак дээр ирей турган. Ол аныяк ыллдарындан аңчы кижи чораан.

Ол улуг хам-дытты ол черниң улузу шагдан бээр чылдың-на бир катап дагып, чыглыр турган-дыр. Хам-дыт девискээрииниң арыындан ыяш кеспес турган, ында ам-даа келергей чоон, улуг дыттар, шивилер артып калгылаан. Межегейниң орус чону ында арыг иштинде дыттарны көргеш, буруңгу делегейнин коргунчуг ыяштары дээр болгай. Ам-даа болза, арткан ийи-чаңгыс ыяштарны барып көрүп болур силер. Шаанда Эртине-Булак хүрээзин тударда, хүрээниң ортузунга турар изек багана ыяжын хам-дыт чоогунда арыгдан чаңгыс дытты кескеш, Хамба-Хелиниин улуг, ак ыдык шарызын баштаткан чээрби ажыг аът, шарыбиле сөөртүп үндүрген чүведир. Оон өске ыяшты оон кезип болбас дээн. Хүрээ тудуунга ыяш маниа дилерине, Кара-Булукиун (Успенка) орустары киришкен дээр чораан.

Орус чон-даа болза улустуң ыдыктыг черлериге дегбес турганнар. Хам-дыт дээрге хүрээ турган черниң барык-ла чаны-ла болгай. Межегейниң хам-дыдын дөртен чыддар үезинде ол черниң кайгалы Чорбаа деп кижи ужурган. Ол кижи ол чылын бооладып шиитпирген. Моңу мен бистиң кинчаар чүдүп, чурттан чораанывыстың ужункыдыын хам ыяшка сылдай каксы чугаам-дыр.

Сөөлгү үеде чамдык улус-аржаанларга, арттар кырынга ыяштарга, хам-дыттарга чалама баглап каар апарган. Ол дээрге мен бодаарымга, кижилериң чуртунга ынакшылыыны демдээ, илерели, ада-өгбелериниң чайчылдарының бирээзи-дир.

Бир районнуң удуртукчулары хуралга мындыг чүве чугаалашкан — көдээниң чамдык кижилери, чоруумалар орук кыдыында бир ыяшка чүдүп турар апарган-дыр, ол ыяшты сөк кылыр деп шиитпирлээн. Ында көдээ Совет даргазынга айтышкын берип, хуусаа айытканнар.

Дарга суурунга чедип келгеш, тудуг кылып келген бир тыва эвес кижиге бодунуң карманындан үжен акша сугнаш, ол чаламалыг ыяшты дазылындан трактор-биле тура тырттырып каан дээр чүве.

Аная-ла оран-чурттуң каасталга-шимелгези будуктуг ыяштың бурузу чүл? Чаламалыг ыяштар-биле демисежир үе эртип, ыяш камгалалының үезин чедип келген-дир.

Алексей АРАПЧОР.

Бир кежээниң хрониказы

ЧЫЛЫГ-БИЛЕ ЧАРЖАЛАШТЫР

Бойдус кышкы үйгузуңдан өттүп, бодунуң чылыг тыныжы-биле сеткилдериисти өөрүп турар. Долгандыр турар чүүлдер дирлип, амыдыралдың кайгамчык, төнчү чок ырызын ындыныалдыр бадырып турганзыг. Часкы хөөнден сагыш-сеткиливис чымчап, кышкы кударалдан хосталган чулду-чүрээзис соок хүннерии өттүр калгалап келгенивис өөрүшкүнү, хулумзувүгүн долгандыр турар кижилерге дамчыда бээр, олар-биле үлежиксей бээр-ле болгай. Ынчалзадаа... ынчалза-даа чылдың маңгалыг үезинин саарылгаң чырыын кем-херек үүлгедиишкиннери хемуреэптишлаан.

Час-биле, чылыг-биле чаржалаштыр Кызыл хоорайның кудумчуларында аңгы-аңгы районнардан келген өөренилгеле-даа ажыл-иште-даа чок, улчумал толанчылар, маңгысталчак амыдыраллыглар көстүп келген. Оларның хол өөрүшкүнү, хулумзувүгүн долгандыр турар кижилерге дамчыда бээр, олар-биле үлежиксей бээр-ле болгай. Ынчалзадаа... ынчалза-даа чылдың маңгалыг үезинин саарылгаң чырыын кем-херек үүлгедиишкиннери хемуреэптишлаан.

Танцы залдарындан хулган чорук кылганы дээш эккелген аныяктарның кол өөрүүзү —азы четпээн оолдарны алаелери төрүп алган төлдери дээш канчап сагыш човаастарыл, хонук-хонуу-биле чидип, кайда-чүде барганы билдинмейн турда, чүге дувүрел чок олуурлар-ыл? Шак мындыг тоомча чок чоруктун түнелиниг назы четпестер бак салдарга алзып, кем-херекке онаажып турар. Бо оолдарның салым-хүүзүн айтырып кымдаа келбээнин хөөнү чугаалаар.

Культураның болгаш дыштаныгланың Н. Гастелло аттыг парыгы сөөлгү үеде дувүрээзинин оттуруп турар чер чогун көргүзүп турары ол. Аяс Баянкол, Аяс Наскал, Радик Ламажап (Улуг-Хем), Кан-оол Донгак (Чөөн-Хемчик), Сергей Ооржак (Барыын-Хемчик), Александр Допуй-оол (Сүт-Хөл), Слава Оюн, Откуна Чомбурук, Сани Доспан (Тес-Хем) дээн ыш... наз

КЭЭП СОНУУРГАҢАР

Даг-Алтай автономнуг областын национал шии театры акы-дунма Тыва черже аалдап кээринге белеткеним турар.

Театр Тыва АССР-ге ам үшкү удаа кээри бо. Тываның ажыл-ишчи чону-биле бирги ужуражылга 1980, ийнгиде — 1984 чылдарда болган. А бо чылын мырынай ийи катап кээп турары ол болур.

Театр 1978 чылдың март 24-те үндезилеттинип тургустунган. П. Кучияктың «Алдын хаяа» деп шинзи-биле ажыттынган.

Театрның сценазынга А. Островскийиң, Лопе де Веганың, Н. Лесковтуң, А. Вампиловтуң, В. Розовтуң, И. Друцениң, В. Шукшиниң, А. Володиниң, Ю. Рытхэуның, М. Байджиевтиң, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Ч. Айтматов биле М. Кариминиң чогаалдарын шинжидип тургуская.

Театрның чогаалдыкчы составы алтай чогаалчылар — А. Адаров, Д. Каянчин, Б. Укачин, Ш. Шатинов олар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар.

Алтай улустуң тоолдарынга үнелезилеп, эвээш эвес шиилер тургустунган, оларга актёр С. Санашевтиң, режиссёр Н. Шумаровтуң тургускулааны шиилер база хамааржыр.

Театрның өзөөн Новосибирскиниң театр училищезиниң, Красноярскиниң уран чүүл институдунуң, күрүнелиг театр уран чүүлүнүң Луначарский аттыг институдунуң, Щукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары тургузуп турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. Балина РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң баштаар черниң кежигүү кылдыр соңгуткан, артист В. Тысова Улустарының найыралы орден-биле шаңнаткан.

Ук театр Кыргыс ССР биле Хакас автономнуг обласче ийи удаа, Башкир АССР-же, Кемерово болган Курган областарже аалдап барып чораан.

Театрның гастрольдары чүрттүн интернационал чонунуң аразында найыралчы, акыдүмна харылзааларны быжыктырып турар дээрзинге бүүрээр апаар.

Эргим көрүкчүлер, алтай өнүктер-биле ужуражылгаже, оларның шиилерни кээп көөрүүче силерни чалап тур бис.

Республиканың культура амыдыралындан

КӨРҮЛДЕГЕ КИРЖИҢЕР

Бо чылдың июнь 2-3-те улусчу уран-шевер хөгжүмчүлериң болгаш тыва хөгжүм херекселдериге ойнаарларның «Ак-оолдуң игили» деп бирги республика көрүлдези болур. Аңаа хамаарыштыр эрткен көрүлдениң түүнелиг база бо көрүлдеге баш удур үүнү кылза эвил дээрзин номчукчуларга сонуургадыксадым.

«Уран чүүл культуразы салгалдарның өшпес харылзаазын болгаш салгалдың бодунга сиңирип, кижиге бодунуң чону-биле, оон төөгүзү-биле болгаш келир үеде идегели-биле төрелдешкээн медерел билириге, кандыг-даа ажыл-чорудулганың үндезиниге бедик мөзү-шынар идеалдарын салырынга дузалап турар» деп, М. С. Горбачевтуң Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга чугаазы хөгжүм культуразынга дорт хамааржыр.

1988 чылда болуп эрткен улусчу хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң көрүлдезин республика солунларынга чырыткан болгай. Маңга республиканың аңгы-аңгы районнарындан чөөрби ажыг мастерлер киришкен. 17 бызаанчы, 7-7 игил, дошпулуур, лимби болгаш оон-даа өске шупту тозан ажыг хөгжүм херекселдерин эксел көргүскен. База бир эки чүве болза, № 4 ортумак ПТУ коллективиниң мурнундан ында ажылдан турар конструктор Б. Ч. Гомбоевтиң чазап кылган шенелде хөгжүм херекселдериниң Т. Балданга удурткан оркестриниң тыптып келгени, көрүлделарге киришкени болур. Хөгжүм херексели чазап кылыр эртемин ол-ла училищеге чедип алган ийи аныяк оол барын билир бис. Олар бо хүүнерде Улан-Удэниң культура институдунда өөренип турар. Эрткен көрүлделерден ап көөрге, уран-шевер мастерлерившин хар-назыны колдуу 63-77 хар аразында, өскелери бежен хар ажып чоруур. Мастерлериң аразында хөгжүм херексели кылырынга аныяк салгалдың хөгжүмчүлери эвээш бооп турар. Эң эки кылдынган бызаанчыларны Балган Күжүгет, Идамчап Хомушку, Ашак-оол Хани-Кирба олар кылган. Игилдерни Бичее-оол Хомушку, Дамбуу Кызыл-оол база ол ышкаш эки дошпулуурларны Маржымал Ондар, Кашпык-оол Хертек, Лазо Монгуш кылып белеткээн. А Владимир Ойдупаа, Киим Хомушку болгаш Бичее-оол Хомушку чараш, шевергин чадаганнарны чазап кылган. Чүге-ле хамык ус-шеверлериң аттарый чыскаап бижип турар кижи боор деп бодай бербенер. Чүге дизе аныяктарның бо чугула ажылга киржилгени моон безин көскү-дүр. Республиканың аңгы-аңгы районнарында ус-шевер мастерлер аныяктарны чүге өөретпейн турарыл?

Тыва хөгжүм херекселдериге хамаарыштыр болуп эрткен «Төгерик столду» «Шыныың» арынарынга пардаан. Хөгжүм херекселдери чазап кылыр ажылга таварыжып турар бергелерге хамаарыштыр чугаага киришкен эштериң саналы чангыс болган — национал тыва хөгжүм херекселдерин арбыдалы бүдүрери. Бо айтырыг Культура министерствозунуң деткимчези-биле чоорту шиитпирлеттинип турары өөрүүчүг. № 4 ПТУ-да ажылдап турар Б. Ч. Гомбоевтиң шенелде мастерскаязын ажыдарынга боттуг дузаны чедирип, Москвада хылдыг хөгжүм херекселдери кылып бүдүрер институт-биле харылзааны тудуп, ам бо хүнерде ол алды хылдыг 6 чадаганны ап алган. Оларның кылдынган шынары эки. Улан-Удэде хөгжүм мастерскаязынга 14 муң рубльге чаңзы, дошпулуур, игил, бызаанчы, лимби дээн чижектиг 82 хөгжүм херекселдериге чагыны республиканың эртем-методиктиг төөү кылган. Бо бүгүнү, ам болур республиканың ус-шевер хөгжүмчүлериниң көрүлдезинге көөр бис. Ам болур бо көрүлдеге игилге, бызаанчыга, дошпулуурга, чадаганга, лимбиге, демир-хомуска, шелер-хомуска ойнаарларның көрүлде-конкурузу катай болур. Көрүлдеге районнардан аңгы-аңгы составтыг ансамбльдер, оркестрлер база аңгы-аңгы ойнакчылар киржип болур. Ынчангаш аңаа киржири-биле күзелдиг бүгү эш-өөрү кыйгырып тур бис. Районнарның культура килдистериге баргаш, көрүлденің болуп эртер чуруму-биле таныжып алырын диледнвис.

Көрүлденің сорулгазы — тыва хөгжүм херекселдериге ойнап билир болгаш оларны кылып бүдүрүп шыдаар ус-шевер мастерлерни илередири, тыва хөгжүм херекселдерин садып организастары, оларны эртем талазы-биле өөренип база оондаа ынай болбаазырадып сайзырадыры.

Сергей БАДЫРАА.
РЭМТ-де музыка килдизинин эргелекчизи.

ЧУРУКТА: бот-тывынгыр артистериң тыва хөгжүм херекселдериге ойнап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

(Бо материалдың гонорарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыткан «Алдан-Маадыр» деп тыва кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчидерни диледим).

ТООЛ ААЛДАП ЧОРААН

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының артистериниң орус бөлүү бичии уругларга «Тергиин чараш Василиса» деп шинзи-биле Арыг-Узуу суурга аалдап чорааш барган. Уругларга солун утка-шынарлыг шиини бараалгадып келгени болгаш шиите рольларын бүзүреничиг ойнааны дээш көрүкчүлер, ылангыя бичии уруглар артистер И. Икониковка, М. Кузнецовка, Г. Зыковага, А. Огнёвка, А. Гавриловка байыр чедирип, моон-даа соңгаар солун шиилерлиг аалдап кээп турарын дилеп, үр-ле адыш часкап турганнар. Белүктүн удуртукчузу А. Сумбаага база эки сөстерни арыгүзүүжүлер сөглээн.

Шиинин утка-шынары-даа, артистериниң идик-хеви, шиниң чурук хаасталгазы көрүкчүлериниң сеткилинге таарышкан.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүг. Сөзү болгаш тырттырган чуруу Михаил ДЫРТЫННЫЫ.

Улуг-Хем район.

ТЕННИС МАРГЫЛДААЗЫ

Кадык-камгалал министерствозунуң кадыкшылга комплекизиниң спорт залынга Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының шаңналдары дээш Кызыл хоорайның ажык маргылдаазы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа найысыалдың спортчуларындан аңгыда, Улуг-Хем районнуң төлээлери киришкен.

Чидиг демиселдиң түүнелинде алды бөлүкке чарган теннисчилериң аразында алды эң шыырык ойнакчылар түүнел оюнга ужуражы бергей. Олар болза: чоларчы Николай Данчыыр-оол, сантехник Хеймер-оол Күжүгет, кандакчы Адыг-оол Монгуш, башкы Далай-оол Калбак, студентилер Радий Кыргыс биле Валерьян Ондар.

Ужуражылгалар эгелээн. Ларыкчылар колдуунда Х. Күжүгетти, Н. Данчыыр-оолду адаар мынды. Чүге дээрге, олар республиканың каш дакпыр чемпионнары, бирги разрядчылар. Шынап-ла, кижи бүрүзүн удуп, чоорту чогуур саннарны ап, олар тиилелгеже чоокшулап органнар. Ындыгдаа болза, маргылдаа маргылдаа-да болгай. Баштай Хеймер-оол, оон соонда Николай Радий Кыргыска «дужуп» бергеннер. Бирээзи ийи оюнга улаштыр уттурган, өскези бир дугаар оюнну мүн-не удуп алган, ийнгизин шуут арыга «берипкен».

Ынчангаш стол теннизинде чаа ат немешкен. Ол болза, Радий Кыргыс. Ийнги-үшкү черлерни Х. Күжүгет биле Н. Данчыыр-оол эзлээннер.

Ийилел ойнаар маргылдаага база-ла чаа чемпионнар иеерээн. Олар болза, чоларчы Родион Чымба биле инженер Петр Чадамба. Түүнел оюнга бо ийи спортчу Х. Күжүгет биле Р. Кыргысты 2:1 санга удуп алганнар.

Анатолий СЕРЕН.
Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының даргазы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Драманың туулу Алтайдагы национальный театры

Даг-Алтайның национал-шии театры

Республиканың хөгжүм-шии театрынга 1990 чылдың май 15-тен 29-ка чедир болур Даг-Алтай областың национал-шии театрының гастрольдары

шиилериниң репертуары

Май 15, 24, 27, 29—А. Юданов **«Туба, туба»**. Л. В. Конышевтиң чогаалынга үндезилеп тургускан ийи көжегелиг, шоодуглуг комедия, алтай дылга.

Май 16, 28 — Ю. Рытхэу **«Кандыг-даа японнар эвес!»** Ийи көжегелиг комедия, орус дылга.

Май 17, 22, 26—Н. Шумаров **«Кеземче»**. Ийи көжегелиг шии, алтай дылга.

Май 18, 23—Ю. Лиманов **«Алтайның оглу»**. Ийи көжегелиг шулуглел шии, орус дылга.

Май 19—Дж. Маррелл **«Лангустаның катыгы»**—(француз актриса Сарра Бернарның амыдыралындан сценалар). Ийи көжегелиг психологтуг комедия, орус дылга.

Май 20, 25—А. Володин **«Ийи согун»**. Даш вектин детектини, орус дылга.

Май 21—К. Абрамцев **«Гитаралыг үделге-биле ийи романс»**. Ийи көжегелиг комедия, орус дылга.

БИЧИИЛЕРГЕ БОЛГАШ ЭЛЭЭДИЛЕРГЕ ШИИЛЕР

Май 16, 20, 24, 29—Р. Киплинг, Н. Гернет **«Маугли»**. Ийи көжегелиг тоолчургу чугаа, орус дылга.

Май 17, 21, 26, 28—С. Маршак **«Он ийи ай»**. Ийи көжегелиг тоол, орус дылга.

Май 18, 22—А. Юданов **«Карындаштар—алышкылар»**. Ийи көжегелиг тоол, алтай дылга.

Май 19, 23, 25, 27—Э. Успенский **«Простоквашиноже дескеннер»**. Ийи көжегелиг тоол, орус дылга.

Хүндүсү шиилер 10, 14 шактарда, улут-хүнде 12 шакта, көжээжилери 19 шакта эгелээр.

Билеттерни баш удур салып турар. Коллективтиг көөрүнге чатыг киирерде 2-25-49 телефонче долгаар.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур.

Аңаа 61 мөге хүрежир.

«Шын» солуннуң редколлегиязы шүүлген мөгелериниң шаңналын дараазында чергелиг доктааткан:

шүүлген мөгеге бирги чергениң диплому, чемпион кожаа болгаш 120 рубль түүнүг акша шаңналы;

үжүүрлешкен мөгеге ийнги чергениң диплому болгаш 80 рубль;

үшкү болгаш дөрткү чер алган мөгелерге үшкү чергениң дипломнары, 50-50 рубль акша шаңналы.

Телевидение

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Фронтуңу эжишкилер». Концерт. 8.55 «Чөөн фронт». 9.20 Мультфильм. 9.30 Аян-чорукчулар клуву. 10.30 «Ол болган... болган...» 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Аътчыгашче кым ээ көрүүрүл». 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 — 13.40 «Сактып ёзулаарының хүлээлгези». Бүгү-эвилелдиң сактып ёзулаарының номунуң дугайында. 15.00 Мультфильм. 15.35 «Өнүктер-эш-өөр дугайында». Ада-чүрттүн Улуг дайынының хоочунларының нинти ыры коллективи-биле ужуражышкы. 16.20 «Бистиң салгаашкыныыс». «Афиниерде Г. Костакиниң аздчылары». 17.00 П. И. Чайковскийиң төрүттүнгениниң бөөр 150 чыл болганынга тураскааткан байырлыг кежээ. Чапсарда (18.30)—«Ye». 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Найысыалдан найысыалче». Телекөвүрүг «ССРЭ-ниң Дээди Совели — АКШ-тың конгрези». 23.10 Хөгжүмнүг программа. 00.20 — 00.40 Мелээлер.

ИЙНГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. эр, хөрээжен база... нарың айтырылар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустунуушкун үе-чадазының эртемленнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Шуурган хөөртен эгелээр». Уран-чечен фильм. 13.45 — 15.35 Радио хүнүнге тураскааткан концерт. 17.00 Ыры кижи-биле артып каар. «Бисте чаңгыс-ла тиилелге херек». Б. Окуджава. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 «Азия төөү». Программада: Медээлер. «Май 9 — Тиилелге хүнү». «Араттарының чепсээ-биле». «47 чыл болгаш ужуражыышкын». 19.05 «Тиилелгенин 45 чылы». Ада-чүрттүн Улуг дайынынга совет улустун тиилелгезинин 45 чыл оюнга тураскааткан дамчыдылгага тыва эки турачылар П. Я. Пичен, Б. Б. Тюлюш, С. Б. Норжун, К. З. Тетерин, К. Т. Кусолик болгаш өскелер-даа киржир. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Көдээ амыдырал». «Хамаагыларның хууда болгаш дузалаа ажыл-агыйы». «Малчынарның амыдралчуртталгазы». «Ленинка суурнуң нарын айтырыглары болгаш келир үеви». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.50 — 21.30 «Мени дорамчылап турзуннар... күштүг болур мен... А. Жербак». Барымдаалыг телефильм. 21.30—23.10 «Узун дурт-сынныг тер халдакты». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 Уран гимнастика. «Советская женщина» журналдың шаңналы дээш делегей маргылдаалары. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский. Концерт.

КИНО

МАЙ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражышкын» (2 серилиг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50, Видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «киноларны чыыдызы» 9.30, 12.00, «Өлүм чок Кащей» 10.50, 13.20, «Үрегдээшкин» 17.20, «Төрээн төлу» (2 серилиг) 14.30, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 19.30 (узаткан), «Чүүк «300». 17.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Рокк деп аалчылар бажынына болган халап» (2 серилиг) 16.00, 19.00 шактарда.

СЭКП Бай-Тайга райкому, район Советиниң күүскомунуң улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң оргинструктор килдизинин эргелекчизи, СЭКП кежигүү

Багай-оол Салчакович БАРБАНЫҢ

хөөрттен мөчээнин дыннатпышаан, оон өг-бүлезинге, дөргүл-төөлдерге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ТОЛ ЧЕЧЕЛЕ ЧАЛАЛ

Тыва кино дугайында саналдар, бодалдар

АРГАЛАР ХӨЙ

Тыва кино дугайында номчукчуларның санал-оналдарын солуннан эвээш эвести номчудум. Номчукчуларның, келир үеде ол кинонуң көрүкчүлериниң, чүү бодап, күзел, кандыг кино көрүксел турары солундур. Көрүкчүлериң санал-оналын өөренип көрүп турар чолуур черлер бар болганда, көрүкчү кижи мээн санаалдарымны база өөренип көрзе деп күзээр мен. Хоомай бижиттинген сценарийни дуржулгалыг чангыс-даа режиссёрнуң тургузары-биле хүлээп албазы билдингир. А бир эвес кайы-бир режиссёр ындыг сценарий ёзугаар боран-саран чүве дурзулеп каар болза, оон бистерге, тыва көрүкчүлерге, хөрээдаа чок. Кандыг-даа фильмниң шынары режиссурадан дорт хамааржыр болганда, ажылдың бо чадазы эн-не өзек болурун барымдаалаш, режиссёрнуң ажылынга дузалаары-биле, ол үеним Тывазыч, тываларның эки билир төөгүчүлер, этнографтар, уран чүүлдүн, эртемнин, культураның оон-даа өске специалистери дорт болгаш идепкейлиг киржирн күзеннгг. Үүрмек чүүлдер борта турбас ужурлут.

Чамдык эштер ол студия эки, бо студия кошкак деп турар. Оны ужурлуг деп бодаар мен. Бо дугайында каш сөс. М. Ховалыгның бижээни дег, бистиниң студиялар даладаар аргавыс чогу-ла шын. Ынчалза-даа бир-тээ, студиялар дугайында чугаа үнүп турар болганда, «Монгольфильм» студия таарыжыр деп бодайдыр мен. Чүге? Ам үнер деп турар кинога чырыдар болуушкуннар моолларга база кап турар. Ынчангада кинону, аңаа белеткелги, оны тырттырарын ёзулуг-ла улустуң болдуруп, тыва чогаадыкчы интеллигенцияны бүгү талалыг идепкейлиг киириштирери күзенчиг. Хамыктың эгези фильмниң сценарийи болганда, маңа Тываның төөгүчүлери, чогаалчылары бир демниг ажылдап, эки шыларлыг, ёзулуг шынчы кылдыр бижирин күзээр мен. Хоомай бижиттинген сценарийни дуржулгалыг чангыс-даа режиссёрнуң тургузары-биле хүлээп албазы билдингир. А бир эвес кайы-бир режиссёр ындыг сценарий ёзугаар боран-саран чүве дурзулеп каар болза, оон бистерге, тыва көрүкчүлерге, хөрээдаа чок. Кандыг-даа фильмниң шынары режиссурадан дорт хамааржыр болганда, ажылдың бо чадазы эн-не өзек болурун барымдаалаш, режиссёрнуң ажылынга дузалаары-биле, ол үеним Тывазыч, тываларның эки билир төөгүчүлер, этнографтар, уран чүүлдүн, эртемнин, культураның оон-даа өске специалистери дорт болгаш идепкейлиг киржирн күзеннгг. Үүрмек чүүлдер борта турбас ужурлут.

Чамдык эштер ол студия эки, бо студия кошкак деп турар. Оны ужурлуг деп бодаар мен. Бо дугайында каш сөс. М. Ховалыгның бижээни дег, бистиниң студиялар даладаар аргавыс чогу-ла шын. Ынчалза-даа бир-тээ, студиялар дугайында чугаа үнүп турар болганда, «Монгольфильм» студия таарыжыр деп бодайдыр мен. Чүге? Ам үнер деп турар кинога чырыдар болуушкуннар моолларга база дорт хамаарылгалыг. Кыдатмоол тергиндел үезинин ол демниг-ниинин кол чылдаганнарының бирээзи: оон кээп турган дарлакчыларның хемчээл чокка кызып-кыйын келгениде. Тус черниң Сенгин чангылыг кезектин салдары база турганы чугаажок. Моолкыдат чагырганыр ол тура халыышкынны базып каар дээш канчаар девидеп турганы, маадырларны тудуп аппаргаш, дарлакчыларның чуртунга канчаар шаажылап каанын, моол аттарының кандыг хөөнүг турганы-даа херек кырында карак-биле көрүп алыры бистерге, аныяктарга, артык эвес. Ынчангаш Моолдан чогаадыкчы эштер-биле (чүгле студия-биле эвес, оон-даа өске чогаадыкчы эвилелдери-биле) кады ажылдап турун, кылган болза деп күзээр мен. Фильм ынчан долу болур боор. Акы-дүмалышкы чурт-биле мындыг хевирлиг кады ажылдажылгага чарыгдалдарының оранчок улуг болуру билдингир. Бир эвес ёзулуг кино үндүрүп алыр дээш хүнүүн бергелериндан бертсинмейн, чүгле боттарывыска эвес, а салгакчыларывыска база артып каар эки чүүлду кылып аар дээш кызар болзуусса, херек бүүр бээр. Бар-ла аргаларны ажыглап турун, чүгле агар сан ажыдары-биле кызыгаарлаттынмайн, оон-даа өске оруктарны дилеге, ажыл чүге бүтпезил? Чоңдан хөреңги чыыры-биле немей хөй-ниитиче чыыкчылар-даа тургузуп азы лотерея организастап-даа болгай. Бодалдарым амдыызында бо-ла.

Борис МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район, Кызыл-Мажалык суур.

НЕМЕКСЭЭНИМ

«Шыныың» доктаамал номчукчузу мен. Кызылдан Чүлдүм Чап, Артём Борбак-оол, Бай-Тайгадан Балган Күжүгет, Сүт-Хөлден Кызыл Монгуш болгаш оон-даа өскелер тыва кино дугайында солун медээ, арга-сүме бижип турлар. Оларның саналдарынга немексээрим болза, бирээде, дүк кагары. Ол дээрге тыва чонуң коллективтиг ажылы—улуг байырлал болур чүве болгай. Улуг назылларның арга-сүмезин, дуржулгазын ажыглап, ону кинога долузуубиле, ёзулуг шыны-биле белеткеп, кылып турган тыртырза деп күзээр-дир мен.

Дүк каккан байырлалга бичии оолдар хүрештирер, богбалар чарыштырар дээш тыва оюнар ойнаар чүве болгай. Ажыл доостурга, шайлаар, дой болур. Аңаа кым-даа анчыг сөс этпес, алгыш-кырыш болбас.

Ийиде, Тожуның анчыларын, оларның олча-омаа-биле чүге киирип болбас деп. Ивин мал ажылын-даа көргүскей. Бодал херек-тир ийин, бодамчалыг белеткел аан. Тыва чурту байлак, оон эрткен төөгүзү онзагай болгай.

Роман ОЧУР-ООЛ.
71 хардыг пенсионер.
Кызыл районнуң Черби суур.

ДЕТКИИР МЕН

Тыва кино дугайында, оон кандыг болуру дээш сагыш салып, солуннуң номчукчуларының саналын, сүмезин бижип турары эки-дир. Эш-өөрүүн, ылангыя Сергей Иргиттин саналын деткиир мен. Кино тырттырарда эгезинден төөчүзүнге чедир машина оруу чок черлер шилип алганы дээре. Төөгүнү көрүкчүлерге шын көргүзер дизе, бүзүреничиг кылдыр кылганы дээре.

Аллан маадырлар дугайында кино белеткээр болза. Сенгин чангынын бүгү сагылга-чурумун көргүссе эки. Ол 5-6 мөгезин кезээде эдертип алган чоруур. Чараш кыстар көргенде оларны мөгелериниге тутпаруп алыр.

Кижи бажының (кежегелиг) дүрзүлериниңде баш удур белеткеп алза, ол дугайын режиссерлар билип-ле турар чүве ыйнаан. Ол ышкаш хаш алгы, чымчак идиктер алгы хөректээштер, кадыг идиктер дээш кижилериниң идик-хевин шыңгыы белеткеп алза таарыжыр. Бодум хуумда бир кижи бажының дүрзүзү, алгы тон болгаш бүрүн дериглиг аътхел белеткеп алырынга, аллан дургунуун бирээзинин-да ролюн күүседиринге белен мен. Эки тура-биле белеткеннр, киржир күзелдиг кижилерден белеткел ап турарын сүмелээр-дир мен.

Кижилер баштарын тевелерге чүдүрүп, тарады азып турган чүве болганда, тева база херек-тир. Күш-ажыл кылып, кижилерге өөренген тевелер база белеткээри артык эвес ийин. Аллан маадырлардан чангыс-ла кижи шаажылаттын келдерээн. Чылдагааны: оон алгы тонунуң эдээнге чаш ургунуң үстүг холуунуң ийи такмаланган болган дээр чүве. Ону база өөренип көрзе чүл?

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 э. з. Чагыг № 411.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүнге комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241

ТС — 00622.